

РОЗДІЛ 3.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ УКРАЇНСТВА

Ольга КУЦА, професор (Тернопіль)

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ПОШУКИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ УКРАЇНСТВА

Роль Драгоманова в українському літературному процесі Франко порівнював із дією «дрібки квасу», яка викликала живодайне бродіння. Його поява на літературній арені спричинена власне українськими обставинами: після смерті Шевченка ідеологія на Наддніпрянщині гостро потребувала лідера, який по-шевченківськи сказав би світові «чисту українську правду» (О. Лоначевський), а знесилена боротьбою з москвофільськими і полонофільськими тенденціями галицька молодь — чогось «нечуваного» (О. Терлецький), що запобігло б очевидній катастрофі українства. «Політичний жар» Драгоманова мусив взаємодіяти із фатальною українською ситуацією — повною відсутністю тут «політичних людей», яких, за традицією, могла виховати художня література. Тому його реакція на катастрофічний спад української літератури після впровадження Валуєвського циркуляра була, порівняно з іншими, значно гострішою.

Аналізуючи обставини виникнення та розвитку нової української літератури, Драгоманов категорично стверджував факт її появи як «дитини Росії XIX ст.», саме «усередині» літератури російської. Він доводив, що хоч українська література проходила етапи розвитку, властиві літературам європейським, — «сентименталізм, романтизм, націоналізм, демократизм», — прогресивні ідеї вона черпала не з них, а через посередництво російської. Тому помилкою і даремною тратою часу вважав суперечки про здобутки української літератури: представники її не заповнили навіть дозволених вузьких рамок — «для домашнього вжитку».

1847 рік Драгоманов розглядав як межу, коли український літературний рух, позбавлений після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства наукових основ, зокрема праць М. Костомарова та П. Куліша, різко змінив прогресивний напрям. У цьому, на його думку, була велика вина й самого українофільства: хоч воно стало самосвідомим, але одночасно зробилось «націоналізмом», тобто ступило крок назад порівняно із космополітичними тенденціями освіченого громадянства у Росії. Тут же він подавав власне досить обширне трактування націоналізму. Це — «прив'язаність у власному народі до того, що робить його найбільш уражаючу ознаку, значить і до того часу історії, коли народ імпуонував другим, до того устрою, культурного і соціального, який був тоді, як народ найменш підпадав впливу других... У наш вік націоналізм — ця дуже стара пісня..., часто зв'язується з новою — про волю і про демократію, народоправство. Але справдешній

народоволець не може бути націоналом, не може бачити ідеалу позаду; не сила і слава його національності, а добро його народу — ось його ідеали» [1, 151–152]. Ці ідеали космополітичні, і час їх реалізації учений вбачав не в історичній минувшині, яку нібито оспівує українська література, а у майбутньому. Він твердив, що народовець може поважати історичне минуле своєї нації лише тоді, коли знаходить у ньому зерна космополітичних ідей. Доказом того, що націоналізм має мало ресурсів для розвитку української літератури, стали, на думку Драгоманова, праці «самих передових» націоналістів — М. Костомарова (« Дві руські народності»), П. Куліша (« Епілог до «Чорної ради») та авторів російськомовних статей в «Основі», які не доводили «до послідніх консеквенцій свого націоналізму, навіть і літературного» [4, 153].

Особливо «великої шкоди» завдав українству «поверховий» націоналізм, одним із проявів якого Драгоманов вважав поділ літератури за мовою викладу. Саме він спричинився до зарахування чужій словесності — «сусідній» — творів багатьох талановитих українців, що обезсилювало і збіднювало українську літературу, оскільки її представляло тільки п'ять-шість письменників, що писали рідною мовою. Шкідливість цього «поверхового», «формального національства», на його погляд, полягала в тому, що воно охолоджувало українську інтелігенцію до російської наукової літератури. Звідси перше завдання українських науковців, за Драгомановим, таке: незалежно від мови викладу, не цураючись готової, тобто російської, мови, подати всі факти про Україну — «що то за край, що за народ, що є чоловічого у його історії, побуті, мові, що треба з ним робити, щоб добрі елементи його пішли на користь йому і другим» [4, 155]. Саме такими взірцями української науки він вважав російськомовні твори О. Бодяньського, М. Костомарова, П. Куліша.

Драгоманівські вимоги «ясних» і «живих» типів, виступи проти алегоричних образів збіглися із наступом реакції, коли атаки на українських письменників перейшли будь-яку «міру пристойності і літературної гідності» (О. Пипін). Найбільш прогресивним «ділом» для Драгоманова з його посиленою увагою до ідеї свободи у західноєвропейському сенсі стало творення популярної літератури. У 60-х рр. до простонародної аудиторії нагально спрямовувала літературу, з одного боку, соціокультурна ситуація в Україні, а з другого — широкий інтерес до селянської тематики у європейських літературах, що знайшов художнє вираження у «жоржсандівській» і «бальзаківській» тенденціях (Д. Наливайко). Отже, «література для народу» стала точкою дотику раннього драгоманівського демократизму і європеїзму. Але настанов на її творення не приймали ті представники Київської громади, які намагались «возвести своє слово у генеральський чин» (М. Старицький).

Одночасна орієнтація Драгоманова на кращі зразки європейської літератури та на «магічне коло» протонародності штовхала його до суперечливих і непослідовних вимог. Їх не міг уникнути навіть П. Куліш, який радив не морочити «народові» голови «солодким одуром» і тут же закликав вийти за межі «зачарованого кола». Позиція Драгоманова виявилась найбільш «задириловою» через ототожнювання європейськості і російськості («общеруськості») та через його космополітичні «заяви», за якими українці інтуїтивно відчували «кривавий фантом» (В. Торчин). Нещадна критика ідейно-художнього спрямування творів українських «шістдесятників» ХІХст. спричинена також політичним безсиллям творів «для народу» та протиставленням демократизму і націоналізму як двох ідейних спрямувань у письменстві.

Літературна «модель» Драгоманова опиралась значною мірою на доктрину новоєвропейського реалізму із його негативним ставленням до романтичної естетики. Свідок бурхливого розвитку течій і напрямів у європейських літературах, учений спостерігав в 248

українській «початкову школу» (М. Рудницький). Після появи кожного невдалого твору він «з великим страхом» очікував кепкувань противників на зразок тургенівського Пігасова. Всі ці факти, а також статус «общеруської», що був уже досить міцно закріплений за російською, а насправді «великоруською» літературою, висновки авторитетних учених — М. Костомарова, І. Срезневського, М. Максимовича, дали підставу для формулювання штучної і шкідливої для українства теорії «чотирьох літератур», порівняної в Галичині з «літературним феодализмом». Є. Желехівський, наприклад, у листі до Драгоманова від 11 лютого 1873 р. писав: «Не могу я порозуміти, на чім Ви основуєте Ваш поділ літератури... і не смію відтак спорити з Вами, але гадаю, що для заспокоєння наших українсько-руських бажань така дистинкція мало що або таки нічого не причиняється. Який маєм ми, русини, безпосередній пожиток для нашої літератури з писань Гоголя, з більшої половини Гребінки і других таких? Сумну згадку нашого вікового яничарства!» [1, 145-146].

Ревізуючи цю «чудернацьку» теорію, треба мати на увазі, що вона не була власною побудовою Драгоманова. Наприклад, раніше викладений аналогічний поділ О. Пипіна («Обзоръ истории славянских литератур») Франко оцінював як дуже потрібне «діло», адже йшлося про «окремішність» української літератури. Драгоманов категорично заперечував проти того, аби у теорії «чотирьох літератур» вбачали призначення української для «домашнього вжитку», і пояснював таке ототожнювання нечіткістю викладу власних думок. Літературу, що мала у російських соціально-політичних умовах малі шанси для розвитку, через 20-30 років можна було, на його думку, розширити.

Протягом 70—80-х рр. учений програмував працювати над «основами», а далі — «хто знає..., що станеться з теперішньою Росією...» [4, 188]. Від теорії «чотирьох літератур» вчений відмовився майже одразу після її формулювання — у 1875 р., а у 1876 р. взагалі «занехав думки про общеруськість» (О. Лоначевський). Коли ж українські симпатії Драгоманова вийшли за межі формули «Література російська, великоруська, українська і галицька», він зрозумів, що доведеться «підвести ризику» під усіма колишніми стосунками з літературними діячами Росії.

Намагаючись виявити напрям європейського прогресивного руху, проникливий вчений-історик спостеріг у ньому нову тенденцію до демократизації. Український літературний демократизм мав стати, на його погляд, тією «ниткою», якою можна було б пов'язати Україну з європейським прогресом: адже стосовно демократизму українська література у порівнянні з європейськими — «сама серйозна». Виходило, що треба було розвивати саме цю рису письменства, щоб мати надійний «повід... на світ висунуть носа» (з листа до М. Бучинського). Драгоманов з ентузіазмом приступив до вироблення програми «знизу вверх». Правильність вибору саме такої програми — «знизу» — підтверджували переконливі аргументи: по-перше, це було продовження народоловної традиції інтелігентів-шістдесятників і насамперед Шевченка (його міркування про першочерговість «малого діла», тобто книг для народу); по-друге, соціальний склад української нації, серед якої простий народ, «мужики» — готовий і «безспорний» національний елемент, у той час як інтелігенція — «недоїдки офіційної школи польської та великоруської» [5, XVIII]; по-третє, унікальний матеріал з народної словесності, що його опрацював учений, засвідчував воістину могутній духовний потенціал українського простолюду.

Накреслені у статтях та в інтенсивному листуванні Драгоманова шляхи розвитку літератури не мали серед українських письменників «великих противників, які боронили б іншого літературного ідеалу» [7, 104]. Наприклад, І. Рудченко, хоча на початку 70-х рр. надавав більшої ваги національному критерію у літературі і через неможливість

впливати на «низ» (відсутність української школи, цензура тощо) пропонував шлях майже протилежний, тим «великим противником» Драгоманова не став, бо сам перебував під його ідейним впливом. Кулішеві так і не вдалось обговорити з Драгомановим програмні завдання літератури, за чим він не раз шкодував. Аж наприкінці 70-х рр. члени Старої громади обґрунтували потребу розвивати літературу для «верхів». Успіхи російської літератури вони пояснювали не демократизацією під впливом європейського прогресу, на що неодноразово вказував Драгоманов, а впливом розумового капіталу «верхів» на «низи», тобто ендосмосом — «постійним обміном знань зверху вниз». Відсутність цього ендосмосу в українців, як переконували старогромадівці свого лідера, призвела до ренегатства зверху і рабства знизу.

Заперечувати першочерговість творення «широкої» української літератури означало б, на думку членів Старої громади, свідомо спонукати українські верхи до русифікації. Олена Пчілка розробляла конкретну програму розвитку літератури «зверху». Першочерговою проблемою письменниці вважала вдосконалення мови художньої літератури. Визнання найбільшим національним скарбом мови «народу» уже недостатнє для неї— потрібно було творити слова «вищого міркування», «випильновані» форми. Власне цю роботу Олена Пчілка визначила як важливий етап сходження української літератури на європейський рівень. Тактики Драгоманова — через російську літературу — вона не поділяла. Але до подібних переконань опоненти Драгоманова приходили пізніше, коли життєвий досвід розвіював наївну, майже містичну віру шістдесятників у животворящу силу простого народу як єдиноздатного розв'язати всі проблеми українського життя. Старогромадівці обґрунтували можливість розвитку літератури «зверху» тоді, коли творча еволюція Старицького — поета і перекладача — досягала вершини. Зробити рішучий вибір на користь національних потреб спонукали їх на початку 80-х рр. події і факти, про які Драгоманов, відірваний від рідного ґрунту, не знав. Зрозуміло, що питання про «широку» українську літературу не постало б так гостро без попередніх «наштуркувань» Драгоманова, особливо без його універсальної програми «нового виду» українства, програми, що стала вершиною його української самосвідомості (кінець 70-х рр.). Бо коли, наприклад, Олена Пчілка — «аристократка літератури» (Грінченко) — скеровувала сучасників на творення українського письменства «зверху» чи полемізувала з братом стосовно його «обожнювання» письменства російського, то сильним боком її концепції були положення із «Переднього слова [до «Громади» 1878 року]».

Орієнтація Драгоманова на прогресивні методи і форми розвитку української літератури, на новоевропейську проблематику та загальнолюдську широту у письменстві, критика застарілих концепцій та національної самоізоляції були правильними і потрібними. Сутність завдання європеїзму Драгоманова як наскрізної ідеї його літературознавчої концепції полягало в інтелектуалізації рідної літератури через переклади найкращих здобутків світового письменства і поповнення європейської цивілізації українськими національними цінностями. Європеїзм у літературі мав набувати національної форми. Письменникам, які мусили творити на «ширшій» основі, тобто виходити далеко за межі літературної Росії, треба було «...заректись не йти з України,... упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, — єсть видаток з української мужицької скарбниці...» [3, 306].

Пропагуючи політичне надзавдання літератури, Драгоманов відштовхувався від європейської та української традицій, бо у Європі, за його спостереженням, взагалі немає письменства «неполітичного», а в Україні зв'язку з політикою позбавлені хіба що «скіфські могили». Різкий нахил Драгоманова до політики («розігрує у Женеві роль ві-250

щого Герцена» — М. Костомаров) розцінювали в українських колах як помітну втрату для науки і літератури. О.Кониський ще у 70-х рр. застерігав Драгоманова від «політичних маневрів» у письменстві як «небезпечного діла», що може його «поламати й покалічити». Політизація літератури найбільше турбувала Куліша, який навіть передбачав «літературні бої» із Драгомановим. Все-таки Куліш не мав наміру «знищувати» драгоманівські ідеї, оскільки вони необхідні для «спільної справи». Драгоманов же інтуїтивно відчував спритні політичні маневри Куліша, тобто «державницько-національний характер» (Є. Маланюк) його поезії. Реалізація вимог Драгоманова стосовно «одповідної» літератури завдавала прикросців Франкові, хоча викриття аполітизму галицьких письменників у статтях останнього дуже близьке до висловлювань учителя.

Як відомо, Франко відкинув драгоманівське обґрунтування головної риси українського письменства — «*litteratura di una nazione plebea*». Але з цим визначенням він погоджувався у 1882 р., коли компетентним консультантом для написання короткої історії української літератури міг стати найперше Драгоманов. Для Драгоманова ця риса — «додатня» (Д. Донцов), «щасливий» випадок, бо можна було злитися таким чином з новоевропейством — терміни «плебейська» і «демократична» він вживав як синонімічні. Далі Драгоманов відчув нелогічність власних визначень і певну «незручність» у підході до художніх вартостей. Франко справедливо критикував ці погляди свого вчителя як згубний для української нації «зовсім не науковий демократизм». Отже, ця хибна теза стала спонукою для наукового її спростування у подальших Франкових працях.

Критика з боку Драгоманова «антиполітичного консерватизму» у літературі не залишалась безрезультатною навіть у такого його антипода, як Кониський. Саме останньому, авторові повісті «Юрій Горovenко», належала перша спроба художнього відтворення суспільно-політичного життя в Україні. Прози із подібною політичною гостротою Ом. Огоновський, наприклад, не простежував «в інших літературах європейських». Твір, як не парадоксально, начебто виник на замовлення Драгоманова, став реалізацією його вимог до літератури: містив політичну наснаженість, реалістичне спрямування, «живі» типи, хоча ідейно-політична лінія повісті (Драгоманов прочитував у ній «кузієнку національно-сепаратистичну ідею») ішла врозріз із його федеральною програмою, відкидала тогочасні його пошуки «органічної формули» для визначення ставлення українців до російської літератури. Персонаж повісті Пучка, добре обізнаний з «підвалинами» історії Росії, переконував молодих людей із «гарячими серцями і молодими головами» у першочерговості національного розвою, бо всі російські ліберальні починання і реформи — це «полум'я», яке «швидко скриється, а великі очерети гнилої соломи довго ще тлітимуть і чадітимуть, застилаючи димом світ» [6, 419]. Хоменко ж вірив у силу народу, молоді інтелігенції, яка доб'ється невдовзі політичної волі — «як було в Європі!» Довгоочікуваний Драгомановим у рідній літературі тип «нового чоловіка», що у російській поставав «новевропейцем», у названому творі виведений пропащою силою. Юрій Горovenко — не «неук», не «ретроград» (у повісті не можна не помітити заперечення Драгоманову стосовно його докорів українським письменникам у неосвіченості): Пучка давав йому читати Руссо, Вольтера, Фейєрбаха, Міцкевича, Белінського, Пушкіна, Шевченка. Українець-культурник пройнявся всеросійськими політичними ідеями і виріс у «нового Горovenка». Відмова від національного ідеалу позбавила його сили і ґрунту. Горovenко став пропащою людиною: «Погиб чоловік... Нізащо погиб!» [6, 509].

Вимоги Драгоманова припинити «канитель» про самостійність української літератури, «істи європеїзм хоч із російської миски» (з листа до Кониського) і надалі не знаходили підтримки. Русифікаційні заходи останніх двадцяти років, тобто часу перебування Драгоманова в еміграції, настільки здеморалізували «низи» — той народ, який єдиний

раніше заховував «безсумнівний» національний елемент, що першочерговість російсько-українських політичних завдань відпадала. Купка культурно-просвітницьких діячів намагалася зберегти хоча б зовнішні ознаки національного життя, оборонити мінімум, що у тих умовах був фактично максимумом. Так, українофіл Марко із повісті Грінченка «Сонячний промінь» жахнувся від побаченого і почутого у селі, де сподівався реалізувати свої політичні ідеї. Це було не те чепурне село, до якого він звик. Тут уже навіть тини не ті — сірі і руді, «кладені з каміння, часом на гнояці, що стирчала з-межи каменюк». Парубоцька та дівоча одежа, що колись дивувала вишуканістю покрою та естетикою барв, вражала «нечупарністю». Люди старшого віку і зовсім молоді, що почувалися одним «обществом», «тягли горілочку», «впивались». Приголомшували Марка «сьогочасні» народні пісні. Не тільки парубки вигукували:

Параход ідьоть з накладом,
Две Параші сидять рядом,
Вони рядишком сидять,
Папіросочки курять,

але й дівчатка років тринадцяти-чотирнадцяти не соромились і собі вигукувати подібне. «Ось вона—сьогочасна народна поезія,» —гірко подумав Марко...» [2, 333].

Леся Українка, яку найбільшою мірою ріднила з Драгомановим суто драгоманівська потреба свободи (її творчий принцип — *Liberte*), критично поставилася до «руководячої» ролі літератури навіть у «рішучі хвилі». Будь-яка тенденція, проведена у творі червоною ниткою, їй «разила очі», літературний дилетантизм, як і патріотичні вигукування, обридли, політика втомлювала, а переклади з російської «сприкрилися». Не відмежовуючись від політики, Леся Українка не мала наміру політизувати літературу, хоч їй це не завжди вдавалося. Так само Куліш, який на початку 90-х рр. пережив «психологічний здвиг» (О. Лотоцький) у ставленні до політики, намагався відокремити її від літератури. Він задекларував себе щиро прихильним до «спасенної справи» Драгоманова. Мети — «виробити» українське слово у Святому Письмі—він міг досягти завдяки науковим порадам, консультаціям і навіть «цензурі» Драгоманова. Розходження у політичних справах виявилось поверховим у порівнянні із їх єдиністю у глибоких духовних сферах.

Таким чином, у літературознавчій концепції Драгоманова спостерігається немало взаємозаперечуваних положень, настанов і вимог: поряд із характеристикою української літератури як плебейської подаються вагомі аргументи про неможливість існування «мужицької» літератури як такої; критика «наглої» потреби розвивати «широку» українську літературу одночасно супроводжується підштовхуванням «напружитись», щоб випередити «передні ряди» у російській; вимоги творити у «рішучу хвилю» для української нації «руководячу» літературу чергуються з викриттям «фальшивих мірок», які він спостеріг у підході галицьких радикалів до художніх вартостей. Незважаючи на ці текстуальні суперечності, літературознавча концепція Драгоманова відзначалась досить цілісною внутрішньою структурою, зумовленою прагненням підпорядкувати консолідацію всіх літературних сил для втілення в життя української ідеї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Австро-руські спомини (1867–1877) М. Драгоманова. — Львів, 1889. — 456 с.
2. Грінченко Б. Сонячний промінь // Грінченко Б. Твори: У 2-х т. — К: Наукова думка, 1990. — Т. I. — 633 с.
3. Драгоманов М. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). — К.: Либідь, 1991. — 688 с.
4. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — К: Наукова думка, 1970. — Т. I. — 531 с.

5. Драгоманов М. Предисловіє // Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю. — Женева, 1880. — XXII с.
6. Кониський О. Юрій Горovenко // Кониський О. Твори. — К: Наукова думка, 1990. — 634 с.
7. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. — Львів, 1936. — 438 с.

Ярослав КОЗАЧОК, професор (Київ)

ІВАН ФРАНКО В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Значення й потреба ідеї консолідації українства були і залишаються важливою проблемою. Франко дійшов розуміння її змісту до глибини основ, бачив перспективи, палко прагнув матеріалізувати в думках і душах усього народу. Називаючи його Титаном, Каменярем, не маємо належного уявлення про обшири його праці, щоб у складному плетиві борінь того часу віднайти для України саме ту, з якою б її народ пішов «у мандрівку століть» домовитим хазяїном, а не наймитом, «погноєм» сильніших сусідів. Осудив утопійно-прагматичне прагнення соціалістів про всепланетарну справедливість — думав про власну державу-хату. Наріжним каменем його світогляду стала національна ідея, задля якої він «і горів, і яснів, і страждав, і боровся...». Перипетії цієї боротьби починаємо осягати в конкретиці, яка тільки й може дати уявлення про велич цілісного.

Історія національних змагань дев'ятнадцятого століття, цього дуже цікавого і драматичного періоду, як підкреслював І.Лисяк-Рудницький [7], ще покрита тайною: були суворо табуйовані документи і факти. Колишні й новітніші імперії добачали в них загрозу для свого існування. Брак ясного уявлення про напрацьоване в галузі історії ідей тяжить над сучасним державотворенням, політикумом, уможливиле новітні помилки й зради.

Один із епізодів Франкової роботи — стаття «Ukraina ingredenta», зовні викликана появою однойменної статті адепта соціал-демократії Юліана Бачинського. епізод боротьби Франка проти засилля соціалістичної ідеї, що несла загрозу соціальних катаклізмів не тільки для України. Тому стаття Бачинського «Ukraina ingredenta» звернула увагу Франка. Приводом для роздумів Бачинського про становище народу була еміграція. Аналізуючи причини явища, він пропонує свій проект соціальної рівності, заснований на ідеї, втілити в життя яку мали б соціал-демократи. Саме соціальна рівність, вважав автор, забезпечить незалежність України.

Нищівна іронія Франка-опонента щодо відсутності наукового підґрунтя творця «економічної теорії» розбудови держави на засадах соціалізму супроводжується серйозним науково-історичним екскурсом в еволюцію економіки Західної України. Він доказує, що саме національна залежність народу була основним гальмом її розвитку. Мислячи себе Мойсеєм народу, сам прозрівши перспективи успішного поступу, Франко заперечив безперспективний філософський і суспільний абсолют всезагального соціального блага. Він пристрасно реагував на те, що пагони соціалістичного дурману реально вкорінювалися на Україні в думках і діяльності молодих завзятих адептів. Не маючи належного наукового і реального підґрунтя, вони не могли бачити й розуміти перспектив економічного розвитку українського суспільства, припинення еміграції народу зокрема,